

•
ANALELE ȘTIINȚIFICE
ALE
UNIVERSITĂȚII „ALEXANDRU IOAN CUZA”
DIN IAȘI
(SERIE NOUĂ)

ISTORIE

TOM LXIX
2023

Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași

COLEGIUL DE REDACȚIE:

Nelu Zugravu (Iași), Neculai Bolohan (Iași), Alexandru-Florin Platon (Iași),
Petronel Zahariuc (Iași), Ștefan S. Gorovei (Iași), Maria Magdalena Székely
(Iași), Cristian Ploscaru (Iași), Claudiu Topor (Iași), Gabriel Leanca (Iași),
Gheorghe Iacob (Iași), Ovidiu Buruiană (Iași), Victor Spinei, membru al
Academiei Române (Iași), Ioan Aurel Pop, președintele Academiei Române
(Cluj-Napoca), Ovidiu Cristea (București), Antal Lukács (București), Ion
Eremia (Chișinău), Ion Varta (Chișinău), Dennis Deletant (Londra),
Carol Iancu (Montpellier), Hans-Christian Maner (Mainz).

COMITETUL DE REDACȚIE:

Laurențiu Rădvan (redactor șef),
Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, Ionuț Nistor, Adrian-Bogdan Ceobanu,
Adrian Vițalari (secretar de redacție),
Mihai-Bogdan Atanasiu (secretar de redacție).

Responsabilitatea pentru opiniile exprimate în textele publicate revine în
exclusivitate autorilor.

Coperta I: Constantin Diamandi, ministru plenipotențiar al României la Paris,
sosind la Palatul Élysée (L'illustration, 8 ianuarie 1927, imagine din col. Adrian-
Bogdan Ceobanu)

Manuscrisele, cărțile și revistele propuse pentru schimb,
ca și orice corespondență se vor trimite redacției:

Laurențiu Rădvan

Facultatea de Istorie
Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași
B-dul Carol I 11,
700506, Iași, România
Tel.: 40-(0)232-20.12.74
e-mail: radvan@uaic.ro

ISSN 1221-843X
eISSN 2821-4617
Printed in Romania

CUPRINS

Ana Honcu, <i>Initiative édititaire des femmes dans les provinces de Dacie et Mésie Inférieure (Ier-IIIe siècles apr. J.-C.)</i>	7
Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, <i>New data on the salt resources from Ocna Dejului-Sic-Cojocna-Gherla area in Roman Dacia</i>	19
Ioan-Aurel Pop, Alexandru Simon, <i>Moartea „ducelui Valahiei”: situația din Moldova în informațiile Casei de Habsburg din vara anului 1496</i>	27
Andrei Constantin Sălăvăstru, <i>Rebellion and Peace: The paths for conflict resolution in Huguenot and Catholic propaganda during the French Wars of Religion</i>	33
Mihai-Bogdan Atanasiu, <i>Mormintele Cantacuzinilor moldoveni (secolele XVII-XIX)</i>	55
Ștefan Lemny, <i>Istoria ca o poveste: Istoria Imperiului Otoman de Cantemir</i>	83
Petronel Zahariuc, <i>Contribuții la istoria familiei Balș în secolul al XVIII-lea – începutul secolului al XIX-lea, după testamente și foi de zestre</i>	95

Ștefan S. Gorovei, <i>Heraldica teritorială – manifest de putere?</i>	123
Laurențiu Rădvan, <i>Din consecințele Regulamentului Organic: înființarea Eforiei orașului Iași și alegerea primilor săi membri</i>	139
Simion Câlția, <i>Practici științifice și norme sanitare în regulamentele Laboratorului comunal chimico-bacteriologic al Bucureștiului</i>	157
Claudiu-Lucian Topor, <i>Carsten Nielsen and his “controversial” agreements in Romania (1915). Files re-opened in Nazi Germany</i>	169
Iana Bălan, <i>Ofensiva Brusilov: catalizator al negocierilor și al intrării României în război? Câteva ipoteze istoriografice</i>	191

Adrian Vițalaru, <i>Strategic interests and economic cooperation. The beginning of trade relations between Romania and Poland (1920-1921)</i>	207
Ionel Doctoru, <i>„Vrem Ambasadă la Paris!” – Demersurile autorităților române pentru modificarea statutului Legației din capitala Franței (1926)</i>	221
Daniela Popescu, <i>Educație, școli și propagandă în cadrul grupului etnic german din România (1940-1944)</i>	235
Vasile Ungureanu, <i>Le diplomate Alexandru Paleologu</i>	249
Ciprian Nițulescu, <i>Între stema regală și steaua roșie. Aspecte privind personalul diplomatic al României (1947-1952)</i>	263
Iulian Moga, <i>Mama Gabrieli, the contemporary confessor of Georgia</i>	297
Andi Mihalache, <i>Despre tăcere și noile abordări din studiile culturale</i>	311

<i>Recenzii și note bibliografice</i>	339
Alexandru Vulpe, <i>Protoistoria României</i>, ediție îngrijită de Radu Băjenaru, București, Editura Academiei Române, 2020, 308 p. (Bogdan-Ștefan Novac); Irina Nemțeanu, <i>Ipostaze ale locuirii comunităților evreiești din Moldova (1775-1930)</i>, București, Editura Simetria, 2022 (Tudor Gaiță); Andreea Pop, <i>Arhitectura de veci în România. Cimitire, mausolee, edificii funerare în spațiul extracarpatic (1830-1939)</i>, București, Editura Patrimonia, 2021, 224 p. (Ioan Grămadă); <i>Servitorii Statului: funcționari, funcții și funcționarism în România modernă (1830-1948)</i>, coord. Judit Pál, Vlad Popovici, Andrei Florin Sora, Cluj-Napoca, Mega, 2022, 452 p. (Dan-Alexandru Săvoaia); <i>Elita românească și itinerariile modernității. Omagiu Profesorului Mihai Cojocariu</i>, coord. Cristian Ploscaru, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2021, 555 p. (Ion Cârja); <i>Identitățile Chișinăului: Strada 31 August 1989</i>, coord. Sergiu Musteață, Alexandru Corduneanu, Chișinău, 2023, 249 p. (Mihai Anatolii Ciobanu); Paul Brummell, <i>Diplomatic Gifts. A History in Fifty Presents</i>, London, Hurst&Company, 2022, 423 p. (Adrian-Bogdan Ceobanu); James Stourton, <i>British Embassies. Their Diplomatic and Architectural History</i>, photographs by Luke White, London, Frances Lincoln Publishers, 2017, 352 p. (Adrian-Bogdan Ceobanu); Norman Stone, <i>Primul Război Mondial. O scurtă istorie</i>, București, Editura Litera, 2023, 256 p. (Andrei Chirilă); Diana Preston, <i>Opt zile la Ialta. Cum au configurat Churchill, Roosevelt și Stalin lumea postbelică</i>, București, Editura RAO, 2022, 473 p. (Andreea Ioana Ursulescu).	
<i>Abrevieri</i>	361

Heraldica teritorială – manifest de putere? **

Cu prilejul unei foarte recente evocări a inginerului și arhitectului austriac Johann Freywald, nebănuit de prezent și de implicat în viața societății românești din prima jumătate a veacului al XIX-lea¹, d-l profesor Laurențiu Rădvan a menționat, în treacăt, o interesantă compoziție heraldică aflată în palatul domnesc din Iași, reconstruit de acest personaj în 1803-1806 după doriința prințului domnitor de atunci, Alexandru Constantin Moruzi: reunind stema țării și stemele ținuturilor ei, această compoziție împodobește Sala Tronului². Informația mi s-a părut de o însemnătate deosebită, în primul rând prin faptul că ea nu pare să fi fost înregistrată și folosită de heraldiștii noștri de frunte, care s-au ocupat de stemele districtuale: Dan Cernovodeanu, Jean-Nicolas Mănescu și Maria Dogaru. În al doilea rând, dintr-un punct de vedere absolut subiectiv, pentru că ea mi-a apărut ca o posibilă confirmare a unor ipoteze, poate năstrușnice, pe care de multă vreme le purtam în suflet; de aceea, dezvăluirea, de către colegul meu, a unei surse exacte pentru respectiva informație, a produs, în mintea mea, un adevărat foc de artificii: d-sa mi-a indicat, pe loc și cu multă amabilitate, numele unui medic englez, trecător prin Moldova lui Scarlat vodă Callimachi și a cărui relatare – editată, în traducere românească, într-o cunoscută colecție de izvoare³ – fusese deja utilizată într-o lucrare anterioară⁴. În scurt timp, publicarea comunicării a evidențiat și o altă sursă,

* CS I dr., Centrul de Istorie și Civilizație Europeană al Academiei Române, Iași, România; stefangorovei@yahoo.fr.

** Prezentul studiu dezvoltă comunicarea cu același titlu prezentată în ședința (268) din 10 ianuarie 2023 a Filialei Iași a Comisiei Naționale de Heraldică, Genealogie și Sigilografie a Academiei Române.

¹ Laurențiu Rădvan, *Noi contribuții privitoare la originea și activitatea arhitectului Johann Freywald*, comunicare în ședința (267) din 13 decembrie 2022 a Filialei Iași a Comisiei Naționale de Heraldică, Genealogie și Sigilografie a Academiei Române; textul a fost publicat: *Noi contribuții privitoare la originea și activitatea arhitectului Johann Freywald*, în *AȘUI*, s.n., *Istorie*, LXVIII (2022), p. 337-354.

² Laurențiu Rădvan, *op. cit.*, p. 343.

³ William Mac Michael (1784-1839), în *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea. Serie nouă*, I (1801-1821), volum îngrijit de: Georgeta Filitti, Beatrice Marinescu, Șerban Rădulescu-Zoner, Marian Stroia (secretar de volum), redactor responsabil: Paul Cernovodeanu, membru de onoare al Academiei Române, București, Editura Academiei Române, 2004, p. 728-750. Numele autorului apare în diverse forme: MacMichael, Mac Michael, Mac-Michael, Macmichael; am optat pentru cea din urmă. Și anul nașterii pare controversat, în unele locuri aflându-se anul 1783.

⁴ Laurențiu Rădvan, Mihai Anatolii Ciobanu, *1807, un an și trei planuri pentru Iași: al orașului, al Curții și palatului domnesc*, în *AILX*, LVI (2019), p. 263.

o tipăritură ieșeană din 1854, legată de numele lui Mihail Kogălniceanu⁵. De la aceste două informații – pentru a căror semnalare (directă și indirectă!) sunt îndatorat d-lui profesor Laurențiu Rădvan – pornește cercetarea de față.

Am constatat, mai apoi, că ambele relatări erau cunoscute și folosite de vrednicul istoric al Iașilor, N. A. Bogdan (1858-1939), dar în așa fel folosite⁶, încât au rămas nepuse în valoare, ceea ce explică, poate, de ce au trecut, practic, neobservate de specialiștii heraldiști.

Mai întâi, deci, sursele.

„Călătorul” englez a cărui involuntară mărturie heraldică a fost adusă în discuție se numea William Macmichael. Era medic, dar a fost amestecat și în ște diplomatice. Aceste ște l-au adus la curtea din Iași și întâmplarea a făcut ca vizita lui acolo să se petreacă în ultima zi a anului 1816 (care pentru el era, în stilul nou, 12 ianuarie 1817). Astfel, el a avut prilejul (și privilegiul) să asiste la ceremonia în cadrul căreia Scarlat vodă Callimachi, aflat pe atunci în cea de-a treia domnie (septembrie 1812 – iunie 1819), a confirmat noi dregători. Iată, din relatarea sa, fragmentul care ne interesează⁷:

Trăsurile celor ce sosiseră înaintea noastră, împreună cu câțiva cai bogat împodobiți și care erau pregătiți spre a fi încălecați la plecare de dregătorii ce erau să fie numiți, așteptau în curte. La coborâre, am fost primiți de o persoană purtând un toiag și caraghios îmbrăcată, care vădea, prin săriturile și strâmbăturile sale, că era măscăriciul sau bufonul Curții. El ne-a luat în primire blănurile noastre și ne-a precedat dânduind prin marea sală de audiență. Boierii moldoveni cu calpacele enorme, consulii austriac și rus, în uniforme lor respective, ostașii arnăuți și sârbi, ciubucciul, cafegiul și alți slujbași ai casei domnului se mișcau alene într-o sală spațioasă pe care zăbava sosirii domnului ne-a lăsat răgaz să o cercetăm cu de-amănuntul. Lângă tron, care era un scaun mai ridicat, cu spatele la perete, erau atârinate un arc și o tolba și **pe pereții laterali ai încăperii erau înfățișate stemele celor 22 de județe deosebite în care este împărțită Moldova**; ele erau zugrăvite¹ în // tot atâtea despărțituri circulare și înfățișau produsele caracteristice ale diferitelor provincii. Într-una, de pildă, era înfățișată o viță de vie, în alta felurile specii de pești; în a treia, mai multe feluri de vânat. Numărul era neștirbit; Moldova întregă era zugrăvită pe zid.

¹ *Painted a fresco* în original [nota 27 la p. 734 în ediția citată].

⁵ Laurențiu Rădvan, *Noi contribuții privitoare la originea și activitatea arhitectului Johann Freywald*, cit., p. 343, nota 33: M. Kogălniceanu, *Album istoric și literar*, Iași, 1854, p. 140.

⁶ N. A. Bogdan, *Orașul Iași. Monografie istorică și socială, ilustrată*, ediția a doua, refăcută și mult adăogită, Tipografia H. Goldner, Iași, 1913 [pe pagina penultimă: „Această carte s-a tipărit în Tipografia Națională din Iași, proprietatea lui I. S. Ionescu & M. M. Bogdan în cursul anilor 1913-1915”], p. 176 (după Kogălniceanu) și 421-422 (după Macmichael); pentru ambele surse, vezi, însă, și lămuririle din prezentul text.

⁷ *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea. Serie nouă*, I, cit., p. 734-735; sublinierea îmi aparține.

Presupunerea că autorul acestui ansamblu heraldic din sala tronului a fost însuși arhitectul însărcinat cu reclădirea Curții domnești, adică Johann Freywald, este cu totul îndreptățită. În vremea șederii sale în Moldova, Freywald a fost acela care a desenat arborele genealogic al familiei Balș împodobindu-l cu steme⁸. Nu este greu de presupus că a acceptat propunerea Bălșeștilor având el însuși cunoștințe de heraldică și înțelegând rostul acestui gen de declarații (sau proclamații) fără cuvinte, care sunt stemele, în afirmarea și susținerea unor identități, a unor țeluri, a unor alianțe. Poate și monumentală stemă sculptată a Rosetteștilor, montată pe frontonul palatului lor ieșean, s-a datorat tot planurilor sale, la sugestia – firește... – a comanditarului. Nu știu dacă există vreun studiu sau măcar un articol despre contribuția lui Freywald la progresul heraldicii în Moldova.

William Macmichael și-a tipărit notele de călătorie – *Journey from Moscow to Constantinople in the Years 1817, 1818* – curând după întoarcerea în Anglia, în 1819. Nu putem, deci, presupune că a mai făcut vreo documentație suplimentară asupra celor văzute în decembrie 1817 / ianuarie 1818 la Iași. Astfel, ceea ce a consemnat nu poate constitui decât rodul unor informații primite la fața locului. Nu poate fi nici o îndoială: prin tălmăci, boieri dintre cei care îl însoțeau i-au explicat ce înfățișau picturile de pe pereții Sălii Tronului. El a înțeles foarte bine aceste explicații și le-a redat fără nici o răstălmăcire: erau „the arms of the twenty-two different districts into which Moldavia is divided”, zugrăvite *in fresco* în ceea ce am numi scuturi circulare. Și semnificația lor o consemnează, fără nici o îndoială, tot după explicațiile boierilor din sală: „produsele caracteristice ale diferitelor provincii” (*recte*, districte). Înțelegem de aici că măcar boierii de la Curte, cei din mediul aulic, aveau o minimă obișnuință cu fenomenul heraldic, așa încât ceea ce vedeau pe pereți – reprezentări de heraldică districtuală – nu era, pentru ei, ceva neobișnuit sau dezavuiabil.

Fragmentul se încheie, însă, cam abrupt. După ce ne previne că erau 22 de steme, cade afirmația: „Numărul era neștirbit; Moldova întregă era zugrăvită pe zid”. Adică?!

Aici intervine o deficiență a traducerii din respectiva colecție. Nu e singura. De pildă, traducătorul ar fi trebuit să menționeze că „districtele” în Moldova se numeau *ținuturi* și nu *județe*. Anumite stângăcii, ca aceasta, mi-au stârnit nedumeriri. A trebuit să trec peste faptul că excerptele din scrierea lui Macmichael au fost prezentate de regretatul Paul Cernovodeanu, a cărui prietenie m-a onorat vreme de 35 de ani și m-a sprijinit în diferite momente grele ale vieții mele. Am căutat cartea medicului englez pentru a avea textul exact al descrierii sale⁹ și mi-am zis că n-ar fi inutilă o privire asupra articolului în care N. Iorga a

⁸ Maria Dogaru, *Un armorial românesc din 1813. Spița de neam a familiei Balș dotată cu steme*. Studiu întocmit de ~, București, Direcția Generală a Arhivelor Statului, 1981, p. 67: „dessiné par Jean Freywald”; comentarii la p. 50-52.

⁹ William Macmichael, M.D.F.R.S, *Journey from Moscow to Constantinople in the Years 1817, 1818*, John Murray, Londra, 1819, p. 88-89: „and along the sides of the apartment were figured the arms of the twenty-two different districts into which Moldavia is divided; they were painted in fresco in so

dat, **încă din 1896**, traducerea fragmentelor respective¹⁰. În acest chip, prin compararea textelor, toate nedumeririle s-au risipit: traducerea din *Călători străini* o urmează pe aceea a lui Iorga – acestuia îi aparțin „județele”. Nu este, însă, numai această necorectare a traducerii din punctul de vedere istoric. În două locuri, versiunea din *Călători străini* se depărtează nejustificat de aceea a lui Iorga. Astfel, în descrierea stemelor pictate pe pereți, formularea lui Macmichael „in so many circular compartments” s-a tradus, în *Călători străini*, prin „în tot atâtea *despărțituri* circulare”. Mai depărtat de textul englezesc dar mai apropiat de realitate, Iorga dăduse „fiecare [stemă] într-un cerc deosebit”.

Și apoi finalul descrierii a fost trunchiat. S-a dat: „Numărul [stemelor] era neștirbit; Moldova întreagă era zugrăvită pe zid”. E greu de făcut legătura cu numărul „județelor” (22) citat ceva mai înainte. Macmichael spune că „numărul [stemelor] era complet” (*The number was complete*) pentru că urmează ceea ce era (și mi se pare că este) fundamental: precizarea – și aici reproduc traducerea lui Iorga – „Moldova întreagă era zugrăvită pe zid, **deși rușii stăpânesc cea mai roditoare jumătate a țării**”.

Toată descrierea ansamblului heraldic își capătă sensul și valoarea prin această încheiere. Pentru că, în adevăr, 21 de ținuturi avusese Moldova înainte de 1812, pe când răpirea Basarabiei o lăsase cu numai 16.

Relatarea lui Macmichael beneficiind de o dată precisă, analiza ei trebuie să înceapă cu plasarea în contextul cronologic.

Este evident că o asemenea compoziție nu s-ar fi putut executa în condițiile create de Pacea de la București (16/28 mai 1812); este la fel de evident că ea a fost creată odată cu refacerea curții domnești, încheiată în 1806. Este un argument în plus pentru ca autorul – dacă nu al ansamblului, cel puțin al proiectului – să fie identificat în persoana lui Johann Freywald. Astfel, ansamblul heraldic din Sala Tronului poate fi categoric considerat ca realizat înainte nu numai de sfârșitul toamnei lui 1806, când principatele au fost ocupate de trupele rusești (urmând declararea războiului, la 18/30 decembrie 1806), ci chiar înainte de mijlocul verii, de vreme ce vodă Moruzi a trebuit să părăsească Iașii tocmai în ziua prevăzută pentru mutarea în noul palat (la 30 august, de Sf. Alexandru, ziua sa onomastică). Nu cunosc – și nu știu dacă se cunosc – etapele urmate în definitivarea interioarelor noului palat, dar cred că se poate accepta că împodobirea Sălii Tronului s-a realizat în etapa finală, în anii 1805–1806¹¹.

many circular compartments, and exhibited the characteristic products of the several provinces. In one, for instance, was a representation of the vine; in another, of different species of fish; in a third, of various sorts of game. The number was complete; // the whole of Moldavia was depicted upon the wall, though the Russians are in possession of the most fertile half of the country”.

¹⁰ N. Iorga, *Un călător englez în Țările Române*, în „Arhiva”, VII (1896), 1-2, p. 11-36. Această traducere a fost folosită de N. A. Bogdan în cartea sa (cf. *supra*, nota 6).

¹¹ Cf. Laurențiu Rădvan, Mihai Anatolii Ciobanu, *1807, un an și trei planuri pentru Iași: al orașului, al Curții și palatului domnesc*, cit. (*supra*, nota 4), p. 262 („anul finalizării”: 1805 sau 1806) și p. 267.

Cea de-a doua sursă indică prezența acestui ansamblu heraldic tot în Sala Tronului, dar nu „de-a lungul pereților” (*along the sides of the apartment*), ci pe plafonul ei. Pentru această descriere se indică *Albumul istoric și literar* editat de Mihail Kogălniceanu la Iași în 1854¹². N. A. Bogdan citează tot *Albumul istoric și literar*, dar cu anul 1845¹³. De fapt, după cum a stabilit profesorul Dan Simonescu (1902-1993), editorul scrierilor literare, culturale și sociale ale lui Kogălniceanu, textul respectiv a fost tipărit întâi în *Calendar pentru poporul românesc pe anul 1845*¹⁴; exemplarele nevândute din secțiunea în care fusese inclus au intrat, cu aceeași paginație, în *Calendarul* pentru 1846 și mai apoi în acel *Album istoric și literar*, apărut „fără an de tipărire”, dar a cărui apariție a putut fi fixată în 1854¹⁵. Fragmentul care ne interesează este următorul¹⁶:

Palatul avea trii săli mari: sala haremului, în care se făcea balurile; sala postelniceii, unde se primia boierii după ce se înainta de cătră domn, și sala tronului sau spătăria, în care se făcea ceremoniile curții. Pe plafondul acestei săli era zugrăvite marca Moldovii și pinpregiur armaturile acelor douăzeci și una de ținuturi în care era împărțit principatul.

Două sunt diferențele față de descrierea lui Macmichael: acesta din urmă menționa 22 de steme, iar aici este vorba de 21 de steme („armaturi”) ținutale; se poate socoti că, în cifra pe care a notat-o, Macmichael a inclus și stema Moldovei. Cealaltă diferență, menționată deja, nu este, însă, ușor de conciliat: un text spune că ampla compoziție heraldică se desfășura **pe pereții sălii** (*along the sides of the apartment*), celălalt o plasează **pe plafonul sălii**.

În acest context, nu se poate ocoli întrebarea: avem de-a face cu **două** surse diferite, sau cu **una** singură? Adică, a preluat Kogălniceanu informația din cartea lui Macmichael, dându-i însă o interpretare proprie, sau a reproduș o amintire personală? În fond, avea zece ani atunci când focul din 1827 a distrus palatul construit de Freywald și, ca fiu al unui boier apropiat de domnul de atunci, Ioniță Sandu Sturdza, a putut intra, nu o dată, în Sala Tronului; deopotrivă, el putea deține informația respectivă de la părintele său, Ilie Kogălniceanu (1787-1856). Indicarea diferită a amplasării ansamblului heraldic pledează pentru existența unor surse independente; o formulă folosită în descriere pare a sugera, însă, preluarea din cartea medicului englez: „ținuturi în care era împărțit principatul” la Kogălniceanu, „districts into which Moldavia is divided” la Macmichael. Desigur, asemănarea poate fi și întâmplătoare. Oricum, fără confirmarea celui din urmă, descrierea lui Kogălniceanu ar fi putut trece drept rodul unei fantezii romantice, cum pare a fi afirmația că pe pereții „capelei” (probabil biserica zisă *de pe Poartă*) s-ar fi aflat

¹² Cf. *supra*, nota 5.

¹³ N. A. Bogdan, *Orașul Iași. Monografie istorică și socială, ilustrată*, cit. (*supra*, nota 6), p. 175.

¹⁴ Mihail Kogălniceanu, *Opere, I. Beletristică, studii literare culturale și sociale*, text stabilit, studiu introductiv, note și comentarii de Dan Simonescu, București, Editura Academiei, 1974, p. 483.

¹⁵ *Ibidem*; vezi și p. 202-203.

¹⁶ *Ibidem*, p. 481.

„în rând hronologic așezate portretele domnitorilor Moldovei, începând de la Bogdan-Dragoș”¹⁷.

Aici, într-în scenă un izvor heraldic destul de cunoscut: marele sigiliu al Divanului Cnejei Moldovei, având bordura ornată cu stemele celor 21 de ținuturi ale țării, așezate în mici scuturi circulare¹⁸. Piesa originală (matricea) se păstrează, azi, la Muzeul Național de Istorie¹⁹ și avem doar câteva impresiuni ale ei²⁰. Pecetea aceasta – cea mai veche, în Moldova, cu bordura împodobită cu stemele ținuturilor – nu a putut fi confecționată înainte de instalarea trupelor de ocupație, deci ea poate fi datată *cel mai devreme* la începutul anului 1807²¹. **La această vreme, ansamblul heraldic din Sala Tronului era terminat.**

Indiferent care ar fi originea acestui mod de confecționare a marelui sigiliu²², relația lui cu ansamblul heraldic din sala tronului este evidentă: scuturi (medalioane) circulare, încărcate cu aceleași elemente evocând bogățiile specifice ale ținuturilor. Și, firește, numărul acestora: 21. Nu va fi o ipoteză prea îndrăzneță

¹⁷ *Ibidem*, p. 478.

¹⁸ Dan Cernovodeanu, *Știința și arta heraldică în România*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1977, p. 446-447, planșa CXX, fig. 1.

¹⁹ La sfârșitul veacului trecut, d-l dr. Silviu Andrieș-Tabac indica această cotă: Nr. C-1577, sala 35 (Silviu Andrieș-Tabac, *Heraldica teritorială a Basarabiei și Transnistriei*, Chișinău, Editura „Museum”, 1998, p. 31, explicația la fig. 23).

²⁰ Au fost comunicate, până acum, două impresiuni: una se află pe un document din 6 aprilie 1815, un atestat eliberat de Scarlat vodă Callimachi lui Zamfirache Rallî (strămoșul lui Zamfir Ralli-Arbore) „spre încredințarea neamului, stării și slujbelor acestuia” [Dan Cernovodeanu, *Știința și arta heraldică în România*, cit., p. 446, explicația pentru fig. 1 din p. 447 (planșa CXX; impresiune în negru de fum); nu cunosc actualul loc de păstrare a acestui document, aflat, cândva, în posesia lui Șerban Flondor (1900-1971)]; cealaltă se află pe un document din 2 august 1816 [Maria Dogaru, *Sigiliile – mărturii ale trecutului istoric. Album sigilografic*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1976, p. 166 (Arhivele Naționale, Suluri, nr. 58; pecetea imprimată în ceară roșie)], menit să confirme „adeverința dată de Divanul Moldovei lui Costache Ghenescu, fost mare căpitan de dărbani”, precum că „este din neam de boieri pământeni și că și-a îndeplinit slujbele către țară” [Inventarul Colecției *Suluri* de la Arhivele Naționale (Suluri I, Inv. 76), alcătuit de arhivista Anca Mihalcea și dactilografiat în 1994 (consultat pe Internet)].

În cadrul discuțiilor care au urmat prezentării acestei comunicări, d-l dr. Silviu Andrieș-Tabac a semnalat descoperirea, în arhivele basarabene, a încă unei impresiuni a acestui sigiliu, pe o măturie eliberată la 20 ianuarie 1815 de Divanul Moldovei lui Gheorghe Hârțanu. Cred că nu greșesc dacă identific acest personaj cu acela care s-a pretins membru al familiei Șeptelici, construindu-și fraudulos acel arbore genealogic analizat acum câțiva ani de d-l Alexandru Pînzar, *O spiță de neam din 1819 a boierilor Șeptelici. Câteva considerații despre cum se alcătuiau spițele de neam în Divanul Moldovei*, în *RI*, (2010), 3-4, p. 60-69. Între actele „dosarului”, se afla și „adeverința Divanului din 1815” (*ibidem*, p. 68; v. și p. 62), care este, foarte probabil, chiar mărturia evocată de d-l Andrieș-Tabac.

Voi reveni asupra acestui subiect.

²¹ N. A. Bogdan, *Orașul Iași. Monografie istorică și socială, ilustrată*, cit. (*supra*, nota 6), p. 120, fig. 125, același sigiliu, cu explicația: „Pecetea Divanului Knejei Moldovei (Ocupația rusască), din 1773”. Nu se explică datarea. Pare să reproducă o impresiune în ceară.

²² Cf. Dan Cernovodeanu, *L'origine des grands sceaux princiers moldo-valaques à la bordure ornée de médallions aux armoiries des districts de ces principautés*, în „*Hidalguía*. La Revista de Genealogía, Nobleza y Armas”, XXVI (1987), nr. 200, p. 229-241.

dacă voi afirma că fie sigiliul a fost creat cu ochii la Sala Tronului, ca să spun așa, prin includerea stemelor pictate acolo, fie ambele ansambluri au o origine comună, încă neidentificată. Pentru că, oricum, pictorul de la c. 1805 **nu a inventat el însuși aceste desene**, despre care boierii știau foarte bine, cum am spus, ce reprezintă și ce semnificație au. Că nu s-au păstrat – ori nu s-au găsit încă – documente purtând peceti cu aceste steme (embleme) de ținuturi, nu înseamnă mare lucru și în nici un caz nu constituie o dovadă negativă, în sensul inexistenței lor înainte de 1805. Vorba lui Dimitrie Cantemir: tăcerea nici pune, nici ridică lucrul (absența mărturiei nu înseamnă absența faptului).

Existența – și, implicit, utilizarea – acestor însemne cu mai mult timp înainte de pictarea lor pe pereții Sălii Tronului de la Iași (c. 1805) și, evident, înainte de confecționarea sigiliului Divanului Cnejei Moldovei (c. 1807) este dovedită de un document excepțional, valorificat foarte recent de d-l dr. Silviu Andrieș-Tabac. Colegul nostru, pasionat heraldist al plaiurilor natale, a semnalat un set de documente din 1813-1814, referitoare la demersurile guvernatorului Basarabiei, generalul Ivan Marcovici Hartingh, în problema uniformei civile și a stemei din provincia recent anexată Imperiului Rus²³. Dorind să cunoască însemnele folosite de ținuturile principatului, Hartingh a cerut informații consulului rus de la Iași, Pini²⁴, care la 28 martie 1814 i-a trimis nu numai desene ale stemei Moldovei (după pisanii și pecetea domnească), ci și unul care înfățișează scutul cu cap de bour așezat pe un mantou de hermină și surmontat de o coroană *închisă*, înconjurat de 24 de medalioane, cu următoarea explicație²⁵:

Stema Principatului Moldovei, utilizată în anii 1777, 1778, 1779 și 1780. Cu toate că în acea vreme a existat intenția de a înconjura această stemă cu imaginea [stemelor] celor 24 de ținuturi, această intenție însă nu a fost pusă în aplicare.

Dar menționarea celor 24 de ținuturi²⁶, chiar nenominalizate, indică situația *anterioară* răpirii Bucovinei, în 1775. **Este dovada că în momentul acela ținuturile Moldovei aveau deja însemnele care le particularizau.** Am vrea, desigur, să știm cine a furnizat lui Pini informația despre acea intenție de a se crea

²³ Silviu Andrieș-Tabac, *Introducerea stemei provinciale și a uniformei civile în Regiunea Basarabia. 1813-1818*, în *HM*, III (2020), 2021, p. 49-72.

²⁴ Aleksandr Aleksandrovich Pini (1756-1837) a fost consul general al Rusiei la Iași în anii 1812-1817, iar în 1817-1822 a îndeplinit aceeași misiune la București.

²⁵ *Ibidem*, p. 54. Planșa cu toate desenele este reprodușă în p. 55, iar desenul cu stema Moldovei și medalioanele destinate stemelor județene în p. 56. Medalioanele sunt numerotate de la 1 la 24, ceea ce îngăduie presupunerea că a existat și o anexă, pentru a arăta ce ținuturi sunt desemnate cu numerele respective.

²⁶ Pentru istoria împărțirii administrative a Moldovei de-a lungul secolelor, v.: Vasile Lungu, *Ținuturile Moldovei până la 1711 și administrarea lor*, în *CI XVII* (1943), p. 211-250; D. Ciurea, *Organizarea administrativă a statului feudal Moldova (sec. XIV-XVIII)*, în *AIIAI*, II (1965), p. 143-235; Adrian Macovei, *Organizarea administrativ-teritorială a Moldovei între anii 1832 și 1862 (I)*, în *AIIAI*, XIX (1982), p. 353-374; Constantin Burac, *Ținuturile țării Moldovei până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, București, Editura „Academica”, 2002.

un sigiliu mare domnesc având bordura împodobită cu stemele ținuturilor²⁷. Anii indicați de Pini fac parte din domnia lui Constantin Dimitrie Moruzi (1777-1782), cu care ne vom reîntâlni deîndată. Și să adăugăm că, după relatarea lui Macmichael, consulul Pini (grec de origine) se afla și el, la 31 decembrie 1816, în acea Sală a Tronului împodobită cu emblemele ținuturilor Moldovei neînjumătățite. Mi se pare că lucrurile încep să se lege într-un chip cam neașteptat.

Este de observat că Scarlat Callimachi folosește, la 1815-1816, acea pecete a Divanului Cnejeiei, cu simbolurile celor 21 de ținuturi, ca și cum ar fi domnit încă peste țara împărțită în tot atâtea „districte” – deși, după trei ani de domnie, avea propriile sale peceti; și-l vedem, apoi, primind pe boieri și pe solii străini într-o sală pe ai cărei pereți erau pictate aceleași simboluri, evocând „Moldova întreagă”, cum spune Macmichael raportând, desigur, observația unuia dintre însoțitorii săi. Vodă Callimachi domnea deja de câțiva ani buni și ar fi avut răgazul să modifice picturile murale ale Sălii Tronului, fie acoperind stemele ținuturilor pierdute, fie răzuind fresca. N-a făcut nici una, nici alta, după cum n-a anulat, cum ar fi trebuit după obicei, pecetea Divanului Cnejeiei²⁸. Este, oare, în aceste realități, o simplă întâmplare, sau o atitudine intenționată, deliberată?

Pe când William Macmichael admira frescele heraldice din Sala Tronului, Scarlat vodă Callimachi pregătea promulgarea Codului său, ieșit de sub teascurile tipografiei grecești. Acolo, portretul principelui este însoțit de o reprezentare heraldică în stilul pecetilor cu stemele districtuale; numărul acestora este, însă, redus la 16, marcând pierderea provocată de răpirea Basarabiei²⁹. Înțelegem bine: pe un document destinat unui particular ori într-o încăpere a Curții, prezența tuturor celor 21 de steme fie putea trece neobservată, fie era lesne explicabilă. Dar pe o carte, și încă una juridică, lucrul n-ar fi fost posibil. Și totuși, imaginea respectivă este încadrată de numele principelui cu titlul său, ΑΥΘΕΝΤΗΣ ΚΑΙ ΗΓΕΜΟΝ ΠΑΣΗΣ ΜΟΛΔΟΒΛΑΧΙΑΣ (αὐθέντης καὶ ἡγεμόν πάσης Μολδοβλαχίας)³⁰. *A toată Moldovlahia?! Alexandru cel Bun se intitulase așa, αὐτοκράτωρ πάσης Μολδοβλαχίας καὶ Παραθαλασσίας*. Dar de atunci, Moldova nu doar că pierduse Parathalassia (încă de la 1484), dar trupul ei mai fusese sfârtecat și la miazănoapte și la răsărit.

²⁷ Pentru o etapă mai târzie, este cunoscut rolul lui Gheorghe Asachi, dar, născut la 1788, el nu avea cum să fie implicat în proiectul marelui sigiliu din anii 1777-1780. Cf. Maria Dogaru, *Contribuția lui Gheorghe Asachi la dezvoltarea heraldicii naționale*, în *MemAnt*, XIX (1994), p. 473-483 și Mihai-Răzvan Ungureanu, *Stemele districtuale în Moldova regulamentară. Contribuția lui Gheorghe Asachi*, în *ArhGen*, II (VII) (1995), 1-2, p. 285-289 (vezi p. 287: la 1831, Asachi avea herburile ținuturilor și în 1832 i se cerea documentația).

²⁸ Nu știu în ce măsură poate fi verificată folosirea „intensă” a acestei peceti „de vodă Callimachi în corespondența sa” (Mihai-Răzvan Ungureanu, *op. cit.*, p. 285).

²⁹ Dan Cernovodeanu, *Știința și arta heraldică în România*, cit., p. 446-447, planșa CXX, fig. 2.

³⁰ La fel și în intitulăția din hrisovul de promulgare, din 1 iulie 1817 – *Codul Calimach*. *Ediție critică*, ediție întocmită de Colectivul pentru vechiul drept românesc condus de Andrei Rădulescu, București, Editura Academiei, 1958, p. 44.

Atitudinea lui Scarlat vodă Callimachi o descifrăm mai bine, cred, prin măsurile unui predecesor, Constantin vodă Moruzi, cel amintit deja. Venit la cârmuirea Moldovei după răpirea Bucovinei, el a decis nu numai ca numele ținutului Sucevei să fie păstrat, dar și să se creeze un târg nou „drept Suceavă”³¹. Urmare a acestei hotărâri din 1778, la 28 iunie 1779 Enacache Cantacuzino a tras prima brazdă pentru hotarul actualului oraș Fălticeni³². Este o legătură între gestul acesta și intenția (care a trebuit să aparțină aceluiași domn) de a alcătui sigiliul cu stemele celor 24 de ținuturi? Eu cred că da.

Și după răpirea Basarabiei, Moldova a păstrat ținutul Iașilor, deși cea mai mare parte a acestuia fusese dincolo de Prut (firește, în acest caz n-a fost necesară crearea unui oraș nou „drept Iași”!).

Vedem concepția care pune în mișcare aceste hotărâri: oricât i se ia, Moldova rămâne Moldova. Părțile desprinse vor primi alte nume, în cadrul imperiilor respective, dar stemele lor vor rămâne, în ambele cazuri, capul de bour. Cu alte cuvinte, și ceea ce pleacă din Moldova – tot Moldovă rămâne! Mi se pare că este o continuitate tulburătoare cu situația din veacurile medievale, când extinderile teritoriale nu se reflectau în intitularea domnilor (ca în Muntenia), ci peste tot apărea capul de bour, pe pietrele care marcau stăpânirea domnului de la Suceava. Iar capul de bour era semnul de hotar și pentru ocinile din interiorul țării – fie săpat în piatră, fie sculptat în trunchiul unor copaci meniți să fie seculari³³.

O paranteză trebuie deschisă aici, înainte de a continua periplul la care a îndemnat informația lui Macmichael și Kogălniceanu. Intitulația care însoțește portretul lui Scarlat vodă Callimachi în gravura din ediția grecească a Codului mi-a sugerat necesitatea unei fie și sumare investigații în această direcție. Or, intitularea domnilor Moldovei în veacul fanariot nu a făcut, după câte știu, obiectul unei cercetări speciale³⁴. În documente, ea pare să se fi limitat, în general, la vechea formulă (*x voievod, domn al Țării Moldovei*). Însă o „aventură” în domeniul acesta, pentru o epocă mult anterioară, mi-a arătat, cândva³⁵, că o asemenea investigație nu se poate limita doar la actele ieșite din cancelaria domnească; ea trebuie extinsă și la alte surse în care se poate afla respectivul element diplomatic. Așa am ajuns la sigilii, pentru care beneficiem de o mai veche cercetare metodică relativă tocmai la veacul fanariot³⁶, de natură să ofere informațiile căutate. Este vorba, bineînțeles,

³¹ Artur Gorovei, *Folticeni. Cercetări istorice asupra orașului*, Fălticeni, Institut[ul] de Arte Grafice „M. SAIDMAN”, 1938, p. 48 (document din 9 septembrie 1813).

³² *Ibidem*, p. 45 (însemnare pe o *Cazanie* tipărită la Râmnic în 1781).

³³ Cf. Gheorghe Burlacu, *Bourul Moldovei – semn de hotar*, în *AIIX*, XXXI (1994), p. 517-543.

³⁴ După modelul oferit de cartea lui Emil Vîrtosu, *Titulatura domnilor și asocierea la domnie în Țara Românească și Moldova până în secolul al XVI-lea*, București, Editura Academiei, 1960.

³⁵ Ștefan S. Gorovei, *Titlurile lui Ștefan cel Mare. Tradiție diplomatică și vocabular politic*, în *SMIM*, XXIII (2005), p. 41-78.

³⁶ Gabriela Rădulescu, *Sigiliile cancelariei domnești a Moldovei între anii 1711-1821*, în *RA*, XII (1969), 2, p. 173-218. Imagini de o calitate net superioară a sigiliilor la Laurențiu-Ștefan Szemkovics,

numai de pecetele mari domnești, purtând, în exergă, legenda cu numele și intitulăția domnului.

Veacul respectiv începe cu pecetii având legenda în limba slavă – de la Dimitrie vodă Cantemir (1710-1711) până la Matei vodă Ghica (1753-1756)³⁷; pare a urma un interval în care sigiliile mari au cedat locul celor mijlocii, preponderent octogonale (ocazional și rotunde sau ovale), cuprinzând doar inițialele domnilor și ale elementelor titulaturii, pentru a reveni în uz odată cu domnia lui Alexandru Ioan Mavrocordat (Firaris), din anii 1785-1786. În intitulăția din pecetea mare a acestuia apare formula „domn și ighemon a toată Moldavia”³⁸, care la Alexandru Ipsilanti devine „domn și ighemon a toatei Moldovlahia”³⁹; ulterior, rămâne doar „domn a toată Moldovie” la Alexandru Moruzi în ambele domnii⁴⁰, la Mihail Constantin Suțu⁴¹, la Alexandru Callimachi⁴², la Constantin Ipsilanti⁴³, la Alexandru Nicolae Suțu⁴⁴; la Scarlat Callimachi apare varianta „domn a toată Țări Moldaviei”⁴⁵, iar la Mihail Grigorie Suțu, în pecetea cu cele 16 steme districtuale, „domn a toată Țara Moldovii”⁴⁶.

Pecetea lui Alexandru vodă Mavrocordat cu formula „domn și ighemon a toată Moldavia” are gravată data 1785: tocmai trecuseră zece ani de la răpirea Bucovinei. Nu se poate ocoli întrebarea dacă acea formulă și-a făcut apariția dintr-un joc al întâmplării sau a fost menită să exprime o anumită poziție. Întâmplare sau premeditare?! Ideile și intențiile „Fugarului” sunt cunoscute, iar portretul său, aflat între cele publicate de N. Iorga⁴⁷, îi dă titlul de ΠΡΙΓΓΥΣ ΚΑΙ ΗΓΕΜΩΝ ΜΟΛΔΑΒΙΑΣ (πρίγγυς καὶ ἡγεμὼν Μολδαβίας). Așadar, nu numai *voievod* și *principe* (titlu care echivalează, absolut corect, pe acela de *domn*), dar și *heghemon*. Acest ultim titlu a fost tradus de editorii Codului Calimach prin „oblăduitor”⁴⁸, termen care se întâlnește, cred, și în intitulăția unor acte domnești târzii; dar – ca și formula *a toată Moldovlahia* – și el vine de departe. În uricul din 30 martie 1392, Roman I *voievod* arată că el este nu numai *mare singur stăpânitor* (αὐτοκράτωρ!)

Maria Dogaru, *Tezaur sfragistic românesc*, II. *Sigiliile emise de cancelaria domnească a Moldovei (1387-1856)*, București, Editura „Ars Docendi”, 2006.

³⁷ Gabriela Rădulescu, *op. cit.*, p. 177-181 și 190-202, fig. 1, 4, 7, 11, 14, 15, 20, 25. Excepție pare a fi pecetea mare a lui Ioan vodă Mavrocordat (1743-1747), care are legenda în limba română: *ibidem*, p. 180 și 198, fig. 17.

³⁸ *Ibidem*, p. 184 și 208, fig. 37 (datat 1785).

³⁹ *Ibidem*, p. 184 și 209, fig. 39 (datat 1787).

⁴⁰ *Ibidem*, p. 185 și 210-211, fig. 42 și 43 (datate 1792 și, respectiv, 1802).

⁴¹ *Ibidem*, p. 186 și 212, fig. 46 (datat 1793).

⁴² *Ibidem*, p. 186 și 213, fig. 48 (datat 1795).

⁴³ *Ibidem*, p. 186-187 și 214, fig. 50 (datat 1799).

⁴⁴ *Ibidem*, p. 187 și 215, fig. 52 (datat 1801).

⁴⁵ *Ibidem*, p. 187 și 216, fig. 54 (datat 1806).

⁴⁶ *Ibidem*, p. 188 și 217, fig. 56 (datat 1819).

⁴⁷ Comisiunea Monumentelor Istorice, *Domnii români după portrete și fresce contemporane*, adunate și publicate de Președintele Comisiunii N. Iorga, Editura și Tiparul Krafft & Drotleff S.A. pentru Arte Grafice, Sibiu, 1930. Marele album este citat și sub titlul *Portretele domnilor români*.

⁴⁸ *Codul Calimach. Ediție critică*, cit. (*supra*, nota 30), p. 45.

și domn, dar și cel care *stăpânește Țara Moldovei* (**ОБЛАДАА ЗЕМЛЕЮ МОЛДАВЬСКОЮ**)⁴⁹. Pare că o întreagă recuzită diplomatică a fost reactualizată. Pe ce căi și în ce scop?!

A existat, oare, în cancelaria domnească, vreun „manual” (o condică) în care să se fi adunat vechi modele de intitulății și din care, la momentul necesar, să se fi scos tocmai aceea care putea să exprime idei politice inexprimabile în cuvinte precise? Trebuie, oare, să vedem și o eventuală legătură cu scrierile istorice ale vremii, care nu erau de uz public, dar nici nu puteau rămâne necunoscute mediului aulic? Ideea că domnul era *stăpânul* țării, pe care o *stăpânește* ca pe o moșie a sa, era curentă în gândirea politică a vremii. Miron Costin o afirmă, la 1677, făcând referire la un titlu vechi al voievozilor moldoveni⁵⁰:

Iar titlul cel vechi al domnilor Moldovei este așa: „**Милостию Божією, ми Іу Н. воевода и господарь Земли Молдавской, обладатель восихъ странъ въ планинѣ до моря**”, adică: „Din mila lui Dumnezeu, noi, Io (N) voievod și domn al țărilor Moldovei, stăpânitor al tuturor părților de la munți până la mare”.

Nu știu ce intitulăție a avut în vedere Miron Costin, dar ceea ce el a redat pare să o amintească pe aceea a lui Roman I, pe care tocmai pe la vremea aceasta o valorifica și Dosoftei, după uricul descoperit de el la Mănăstirea Probota și despre care se poate spune că l-a fascinat. Ierarhul cărturar nu numai că a introdus elemente din acea intitulăție în versurile despre domnii Moldovei, tipărite în *Molitvenicul* din 1681 și în *Parimiile preste an* din 1683⁵¹:

Stănut-au după-acesta luminată rodă
Stăpân Țării Moldovei domnul Roman vodă.
 Acesta ce să scrie-ntr-a țării urice
 Mare samodărjaveț și-n bună ferice,
 C-au **stăpânitu**-și țara din plai până-n mare.

dar a și „împrumutat” *singur stăpânitorul* (samodărjeț / samodărjaveț) de acolo pentru a-l atașa numelui lui Ștefan cel Mare atunci când, la 1676, i-a revenit misiunea de a restaura Sf. Nicolae Domnesc al curților de la Iași în vederea transferării acolo a sediului Mitropoliei Moldovei⁵².

⁴⁹ DRH, A. *Moldova*, I (1384-1448), volum întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și L. Șimanschi, București, Editura Academiei, 1975, p. 3, nr. 2; în traducere: „stăpânind Țara Moldovei”.

⁵⁰ Miron Costin, *Opere*, ediție critică cu un studiu introductiv, note, comentarii, variante, indice și glosar de P. P. Panaitescu, București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1958, p. 211-212: *Cronica polonă (Cronica țărilor Moldovei și Munteniei)*, 1677, în capitolul *Titlurile cele mai vechi și pecețile domnilor*.

⁵¹ *Cronici și povestiri românești versificate (sec. XVII-XVIII)*, studiu și ediție critică de Dan Simonescu, București, Editura Academiei, 1967, p. 50.

⁵² Cf. Ștefan S. Gorovei, *Titlurile lui Ștefan cel Mare. Tradiție diplomatică și vocabular politic*, în *SMIM*, XXIII (2005), p. 66-68 (și discuțiile din note).

Era veche tradiția de a proslăvi aceste simboluri ale Puterii care însemna domnul (principele) însuși. Stema țării, capul de bour, a fost întotdeauna considerată ca reprezentând Puterea. Versurile care au însoțit-o uneori pe diverse tipărituri afirmă această realitate cu toată limpezimea. De la *Cartea românească de învățătură* a mitropolitului Varlaam (1643) până la *Antologhionul* din 1726, atribuit mitropolitului Gheorghe al IV-lea, aceste versuri⁵³ proslăvesc capul de bour ca fiind *puterea celui puternic*⁵⁴, care „arată putearia celui mai mare”⁵⁵, „sămnează putiare țării nesmintită”⁵⁶ sau, și mai clar, „capul cel de bour [...] arătând putiare țării”⁵⁷. În *Antologhionul* din 1726, „stihurile politice” închinat lui Mihai vodă Racoviță leagă direct herbul țării de „credinciosul stăpânitor” pe care l-a încoronat dreapta Celui de Sus („A căruia vrednic stăpânitor driaapta Celui de sus l-au încoronat”)⁵⁸. Prefața acestui *Antologhion* – a cărui însemnătate a fost de curând comentată cu bogate explicații⁵⁹ – conține închinarea *Prea blagocestivului, prea luminatului, prea înălțatului domnu și oblăduitoriu a toată Moldaviia, domnului domnului nostru Ion Mihaiu Răcoviță voevoda*⁶⁰, evocând datoriile pe care le au „noi, cești mai mici”, în fața „celor de Dumnedzău încununați cu stăpâniia”⁶¹; adresându-se domnului, autorul îi spune: „ai stătut țării aceștia **singur** după Dumnedzău prin alégeré ales **stăpânitoriu** și mântuitoru și păzitor”⁶². Domn, voievod, singur stăpânitor, oblăduitor – toate calitățile care decurg din deținerea puterii suverane, al cărei simbol unic și indivizibil se vede a fi capul de bour. Și e greu de crezut că toate acestea se tipăreau fără să fi existat un control, un acord al autorității domnești, unica lor beneficiară.

În acest context – care merită, desigur, lărgit prin discuții mai ample – trebuie cercetată, cred, apariția și semnificația vechii noastre heraldici teritoriale (în cazul de față, districtuale). Forma ei de manifestare cea mai spectaculoasă o constituie, fără nici o îndoială, marile sigilii cu bordura încărcată de stemele ținutale. S-a crezut că Țara Românească o luase înaintea Moldovei în acest domeniu, prin pecetea lui Nicolae vodă Caragea (1782-1783)⁶³. Dar, așa cum putem fi încredințați

⁵³ Le citez după *Stihuri la stema țării*, antologie și prefață de Tudor Nedelcea, Editura „Scrisul Românesc”, Craiova, 1995.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 27: „putearnicul putearia-i închipuiaște” (*Cartea românească de învățătură*, 1643).

⁵⁵ *Ibidem*, p. 30 (*Șapte taine*, 1645).

⁵⁶ *Ibidem*, p. 47 (*Psaltirea în versuri*, 1673) și 51 (*Viața sfinților*, 1682-1686).

⁵⁷ *Ibidem*, p. 68 (*Tâlcuirea Liturghiei*, 1697).

⁵⁸ *Ibidem*, p. 86.

⁵⁹ Cf. Dan Zamfirescu, *Apărarea prin Biserică. Mitropolitul Moldovei Gheorghe al IV-lea (1722-1729) și istoria cărții românești din secolele XVI-XVIII*, București, Editura „Roza Vânturilor”, 2019, p. 189-216.

⁶⁰ Ioan Bianu și Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche 1508-1830*, de ~, II (1716-1808), București, Edițiunea Academiei Române, Atelierele Socec & Co., 1910, p. 24; sublinierea îmi aparține.

⁶¹ *Ibidem*, p. 25.

⁶² *Ibidem*, p. 26; sublinierile îmi aparțin.

⁶³ Dan Cernovodeanu, *L'origine des grands sceaux princiers moldo-valaques à la bordure ornée de médailles aux armoiries des districts de ces principautés*, cit. (*supra*, nota 22), p. 233. Ideea se regăsește și în alte lucrări ale autorului.

că acest prea cultivat prinț fanariot nu a fost el însuși creatorul modelului, tot așa nu trebuie să ne îndoim de existența „materialului” pentru asemenea compoziții heraldice în Moldova. Fresca lui Freywald, din circa 1805, alături de pecetea Divanului Cnejei din circa 1807, stau mărturie în acest sens. Iar știrea despre intenția creării unui asemenea sigiliu în anii 1777-1780 ne duce la aceeași vreme cu pecetea lui Caragea vodă. Ca și în alte cazuri, nu este decât lipsa izvoarelor, care poate că așteaptă în cutiile sau în pachetele cu documente ale arhivelor, prea puțin cercetate pentru această epocă. O evoluție sincronă a trebuit să conducă la rezultate identice. Pe de altă parte, izvoarele heraldice discutate infirmă ciudata ipoteză că presupusa „întârziere” a Moldovei în ceea ce privește apariția sigiliilor cu stemele ținute ar fi „urmarea stadiului diferit de dezvoltare a tehnicii gravării”⁶⁴.

Apariția acestui tip de sigilii princiare a fost văzută ca fiind rezultatul unei influențe a heraldicii rusești. A putut să fie o sugestie și din direcția aceea, după cum o sugestie identică a putut veni și dinspre heraldica Imperiului Habsburgic⁶⁵. Cercetări mai amănunțite ar aduce, poate, mai multă lumină. Dar pentru mine este sugestiv – am mai spus-o și acum aproape trei decenii – faptul că principi ai acestor țări, pe care ne-am obișnuit să-i considerăm mai degrabă niște umbre ale Puterii, au înțeles ce semnificație pot avea sigiliile cu o asemenea compoziție heraldică. Englezul Macmichael o spune direct, raportându-se la ceea ce văzuse în Sala Tronului de la Iași: Moldova toată era acolo, inclusiv jumătatea care-i fusese răpită de curând. În împrejurări tragice, acești bieți fanarioți își proclamau puterea prin graiul fără cuvinte al heraldicii. Prin maniera de a reprezenta țara întreagă, fresca din Sala Tronului – indiferent dacă era pictată pe pereți sau pe tavan – dezvăluie, astfel, o calitate neașteptată a heraldicii teritoriale (districtuale): aceea de **manifest de putere**, specific puterii suverane⁶⁶. Această calitate, oglindită și în unele titluri ale domnilor (ai *întregii* țări), se vede și în sigiliile cu bordura heraldizată. Pentru că – încă o dată – capul de bour era stema Statului, dar îl reprezenta și pe cel care cârmuia; ea era, de fapt, **domnul însuși**⁶⁷. Iată-l, deci, înconjurat de toată țara lui.

Ajuns în acest punct, îndrăznesc să mai formulez o ipoteză.

În 1938, slavistul român Damian P. Bogdan (1907-1991) a propus ca un anumit tip de pecete domnească folosit în Țara Românească (reprezentând inițial „două capete încoronate, aflate și având între ele o ramură”⁶⁸) să fie asimilat

⁶⁴ Maria Dogaru, *Conservarea stemelor județene în sigiliile domnești*, în *RA*, L (1973), 2, p. 301.

⁶⁵ Am exprimat acum aproape trei decenii această presupunere – Ștefan S. Gorovei, *Mic îndreptar de heraldică (nu numai) ieșeană* (1994), în *ArhGen*, IV (IX) (1997), 1-2, p. 321 – pe care rolul lui Freywald s-ar putea să o consolideze.

⁶⁶ Păstrarea stemelor ținutele din Basarabia poate fi văzută și ca o heraldică de pretenții – repede devenită de domeniul trecutului...

⁶⁷ Merită făcută apropierea și de monede (din vremea când existau emisiuni monetare...), unde chipul suveranului, curent în Occident, e înlocuit cu capul de bour. Este ceea ce cred că dă echivalența perfectă.

⁶⁸ Damian P. Bogdan, *Diplomatica slavo-română*, în *Documente privind istoria României. Introducere*, II, București, Editura Academiei, 1956, p. 148. Studiul anterior a fost publicat în „Revista Istorică Română” și apoi în volum (în *Biblioteca Revistei Istorie Române*, II); informația

sigiliilor de maiestate din Occidentul medieval. Opinia aceasta a fost adoptată și de istoricii Constantin Moisil (1876-1958)⁶⁹ și Emil Vîrtosu (1902-1977)⁷⁰. Cred că se poate avansa pe această cale, incluzând în acea categorie și sigiliile mari cu bordura ornată cu stemele ținuturilor care alcătuiau țara. Aceste steme înconjoară – se poate spune că **susțin și protejează** – stema țării, capul de bour (în cazul nostru), care în concepția celor vechi însemna Puterea, înțelegând prin aceasta pe însuși deținătorul ei. Pe de altă parte, poziția centrală a capului de bour sugerează, evident, și *oblăduirea* – până la urmă, acest cuvânt a căpătat și sensul de *ocrotire, apărare*, alături de acela de *stăpânire* – pe care domnul o exercita, ca *stăpân* (heghemon) al întregii țări. Îndrăznesc, de aceea, să cred că, la această vreme, sigiliile cu steme districtuale **constituie echivalentul sigiliilor de maiestate din Europa occidentală și centrală**. Puterea însemna țara însăși. A te arăta „înveșmântat” în mantia țării nu era o afirmare, o proclamare, a puterii? Nu este acesta un manifest de putere?

Și ce altceva trebuia să sugereze drapajul din Sala Tronului de la București, cu acea desfășurare de steme care însemna România întreagă, cu tronul care însemna Regele ei, ca „înveșmântat” de puterea țării?

L'héraldique de district – manifeste de pouvoir?

Résumé

Le 31 décembre 1816 – selon le vieux calendrier, utilisé à l'époque dans les Principautés Roumaines – le médecin britannique William Macmichael, en route vers la Russie, se trouvait dans la Salle du Trône du palais princier de Jassy (Iași), où le prince de Moldavie, Scarlat (Charles) Callimachi, allait investir les nouveaux hauts dignitaires du pays. En attendant, le voyageur examinait attentivement les fresques peintes sur les murs de la salle : un des boyards présents à cette importante cérémonie lui fit connaître que les 22 médaillons qui ornaient les murs représentaient les emblèmes des districts de la Principauté moldave. „La Moldavie toute entière était peinte sur le mur”, ce qui est surprenant, vu que – ajoute le voyageur dans son livre publié en 1819 – „les Russes possèdent la moitié la plus fertile du pays”, tandis que la Moldavie ne possédait plus que 16 de ses anciens districts. En effet, la Paix de Bucarest, de 1812, avait décidé de transférer à l'Empire russe la partie orientale de la Principauté moldave, située entre le Pruth et le Dniestr (Nistru), la future Bessarabie ; il n'y avait donc aucune raison pour que les emblèmes des districts de ce territoire figurent encore dans le grand ensemble héraldique peint dans la Salle du Trône de Jassy. Et quand même...

La (re)construction du palais fut achevée en 1806, mais son inauguration solennelle dut être ajournée à cause de la guerre russo-turque; les Principautés ont subi l'occupation

care interesează se află în *Diplomatica slavo-română din secolele XIV și XV (urmare)*, în RIR, VIII (1938), p. 106, iar în volum la p. 154.

⁶⁹ Const. Moisil, *Sigiliile lui Mircea cel Bătrân*, în RA, VI.2 (1944-1945) (1945), p. 283

⁷⁰ Emil Vîrtosu, *Din sigilografia Moldovei și a Țării Românești*, în *Documente privind istoria României. Introducere*, II, cit., p. 355-356.

russe. On ne peut pas penser que cet ensemble héraldique, comprenant aussi les emblèmes des districts de Bessarabie, eut été réalisé après 1812; par contre, il a été réalisé – selon un projet dû, très probablement, à Johann Freywald, l'architecte autrichien à qui l'on doit la reconstruction du palais – vers 1805-1806, avant la guerre et le démembrement de la Moldavie.

Cette information, passée inaperçue dans les recherches consacrées jusqu'à présent à l'héraldique roumaine de district, ouvre la voie à une nouvelle approche de ce sujet. Les autorités de l'occupation russe de 1806-1812 ont créé, pour le Conseil de la Principauté Moldave (Divanul Cnejei Moldovei), un grand sceau, avec les armoiries du pays (le rencontre d'aurochs) au centre et la bordure ornée de médaillons aux emblèmes des 21 districts. On ne connaît pas, jusqu'à ce jour, un document émis dans ce laps de temps et authentifié par l'apposition de ce grand sceau. Par contre, on le voit utilisé après la Paix de Bucarest (1812), par le même prince de Moldavie qui recevait ses dignitaires et les voyageurs étrangers dans la salle ornée avec les mêmes armoiries! L'auteur croit que la conservation, après 1812, de ces deux réalités (l'ensemble héraldique peint vers 1805 et le grand sceau créé vers 1807), représente une sorte de résistance muette, un effort d'exprimer à l'aide du langage héraldique des idées et des sentiments inexprimables par les mots. On peut constater la même attitude après le rapt de la Bucovine en 1775. Créé sous l'influence de l'héraldique russe ou autrichienne, l'ensemble représenté dans le grand sceau et peint sur les murs de la Salle du Trône transmet un message assez cohérent concernant le pouvoir souverain, dont la rencontre d'aurochs est le symbole unique et indivisible. De ce fait même, il représente le prince du pays, chargé de toutes les qualités et de tous les titres de ses prédécesseurs; cette conception est reflétée dans les vers qui accompagnent, d'habitude, les armes du pays reproduites dans les livres imprimés au cours des XVIIe-XVIIIe siècles. L'auteur croit que cette manière de représenter le pays peut être considérée un manifeste de pouvoir, spécifique au pouvoir souverain, tandis que les grands sceaux portant au centre les armes du pays et en bordure les armes (emblèmes) des districts qui concrétisent ce pays constituent l'équivalent des sceaux de majesté utilisés en Occident.

Mots-clés: Freywald; Macmichael; Scarlat Callimachi; ensemble héraldique; emblèmes (armes) des districts; grand sceau princier; manifeste de pouvoir; sceau de majesté.

ABREVIERI

<i>AARMSI</i>	= Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice
<i>AARMSL</i>	= Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Literare
<i>AARPAD</i>	= „Analele Academiei Române”, seria II, București, 1879-1916
<i>AA.SS.</i>	= <i>Acta Sanctorum</i> , ed. Bollandisti, III ^a ediție, Parigi 1863-1870
<i>AB</i>	= Arhivele Basarabiei
<i>ACNSAS</i>	= Arhivele Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității
<i>AE</i>	= L’Année Epigraphique, Paris
<i>AIR</i>	= Arhiva Istorică a României
<i>AIAC</i>	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj
<i>AIIAI</i>	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”, Iași
<i>AIIC</i>	= Anuarul Institutului de Istorie Cluj
<i>AIINC</i>	= Anuarul Institutului de Istorie Națională, Cluj
<i>AIIX</i>	= Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, Iași
<i>ALIL</i>	= Anuarul de Lingvistică și Istorie Literară, Iași
<i>ALMA</i>	= <i>Archivum Latinitatis Medii Aevi</i> . Genève.
<i>AM</i>	= Arheologia Moldovei, Iași
<i>AMAE</i>	= Arhiva Ministerului Afacerilor Externe
<i>AmAnthr</i>	= American Anthropologist, New Series, Published by Wiley on behalf of the American Anthropological Association
<i>AMM</i>	= Acta Moldaviae Meridionalis, Vaslui
<i>AMMB</i>	= Arhiva Mitropoliei Moldovei și Bucovinei, Iași
<i>AMN</i>	= Acta Musei Napocensis
<i>AMR</i>	= Arhivele Militare Române
<i>AMS</i>	= Anuarul Muzeului din Suceava
<i>ANB</i>	= Arhivele Naționale, București
<i>ANC</i>	= Arhivele Naționale. Serviciul Județean Cluj
<i>ANDMB</i>	= Arhivele Naționale. Direcția Municipiului București
<i>ANG</i>	= Arhivele Naționale. Serviciul Județean Galați
<i>ANI</i>	= Arhivele Naționale, Iași
<i>ANIC</i>	= Arhivele Naționale Istorice Centrale
<i>ANR-Cluj</i>	= Arhivele Naționale, Cluj-Napoca
<i>ANR-Sibiu</i>	= Arhivele Naționale, Sibiu
<i>ANRM</i>	= Arhivele Naționale ale Republicii Moldova, Chișinău
<i>ANRW</i>	= Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, Berlin-New York
<i>ANSMB</i>	= Arhivele Naționale. Serviciul Municipiului București
<i>ANV</i>	= Arhivele Naționale, Vaslui
<i>AO</i>	= Arhivele Olteniei
<i>AP</i>	= Analele Putnei
<i>APH</i>	= Acta Poloniae Historica, Varșovia
<i>AqLeg</i>	= <i>Aquila Legionis. Cuadernos de Estudios sobre el Ejército Romano</i> , Salamanca
<i>AR</i>	= Arhiva Românească
<i>ArchM</i>	= Archiva Moldaviae, Iași
<i>ArhGen</i>	= Arhiva Genealogică
„Arhiva”	= „Arhiva”. Organul Societății Științifice și Literare, Iași
<i>ArhMold</i>	= Arheologia Moldovei

ASRR	= Arhiva Societății Române de Radiodifuziune
AȘUI	= Analele Științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași
ATS	= Ancient Textile Series, Oxbow Books, Oxford și Oakville
AUAIC	= Arhiva Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași
AUB	= Analele Universității „București”
BA	= <i>Biblioteca Ambrosiana</i> , Roma, Città Nuova Editrice
BAR	= Biblioteca Academiei Române
BArchB	= Bundesarchiv Berlin
BAR int. ser.	= British Archaeological Reports, International Series
BBRF	= Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg
BCIR	= Buletinul Comisiei Istorice a României
BCMI	= Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice
BCU-Iași	= Biblioteca Centrală Universitară, Iași
BE	= Bulletin Epigraphique
BF	= Byzantinische Forschungen, Amsterdam
BJ	= Bonner Jahrbücher, Bonn
BMI	= Buletinul Monumentelor Istorice
BMIM	= București. Materiale de istorie și muzeografie
BNB	= Biblioteca Națională București
BNJ	= Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher
BOR	= Biserica Ortodoxă Română
BS	= Balkan Studies
BSNR	= Buletinul Societății Numismatice Române
ByzSlav	= Byzantinoslavica
CA	= Cercetări arheologice
CAI	= Caiete de Antropologie Istorică
CartNova	= <i>La ciudad de Carthago Nova 3: La documentación epigráfica</i> , Murcia
CB	= Cahiers balkaniques
CBI	= <i>Der römische Weihebezirk von Osterburken. Corpus des griechischen und lateinischer Beneficiärer – Inschriften des Römischen Reiches</i> , Stuttgart
CC	= Codrul Cosminului, Suceava (ambele serii)
CCAR	= Cronica cercetărilor arheologice din România, CIMEC, București
CCh	= <i>Corpus Christianorum</i> , Turnhout
CChSG	= <i>Corpus Christianorum. Series Graeca</i>
CCSL	= <i>Corpus Christianorum Series Latina</i> , Turnhout, Brepols
CDM	= <i>Catalogul documentelor moldovenești din Arhivele Centrale de Stat</i> , București, vol. I-V; supl. I.
CDȚR	= <i>Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Statului</i> , București, vol. II-VIII, 1974-2006
Chiron	= Chiron: Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts, 1971
CI	= Cercetări istorice (ambele serii)
CIL	= <i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i> , Berlin
CL	= Cercetări literare
CLRE	= <i>Consuls of the Later Roman Empire</i> , eds. R. S. Bagnall, A. Cameron, S. R. Schwartz, K. A. Worp, Atlanta, 1987
CN	= Cercetări Numismatice
CNA	= Cronica Numismatică și Arheologică, București
CSCO	= <i>Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium</i> , Louvain
CSEA	= <i>Corpus Scriptorum Ecclesiae Aquileiensis</i> , Roma, Città Nuova Editrice
CSEL	= <i>Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum</i> , Wien, De Gruyter
CSPAMI	= Centrul de Studii și Păstrare a Arhivelor Militare Centrale, Pitești
CT	= Columna lui Traian, București

<i>CTh</i>	= <i>Codex Theodosianus</i> . Theodosiani, Libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis, I, edidit adsumpto apparatu P. Kruegeri, Th. Mommsen, Hildesheim, 1970-1971
<i>Cv.L</i>	= Convorbiri literare (ambele serii)
„ <i>Dacia</i> ”, <i>N.S.</i>	= Dacia. Nouvelle Série, Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, București
DANIC	= Direcția Arhivelor Naționale Istorice Centrale
DGAS	= Direcția Generală a Arhivelor Statului
<i>DI</i>	= Diplomatarium Italicum
<i>DIR</i>	= <i>Documente privind istoria României</i>
<i>DIRRI</i>	= <i>Documente privind Istoria României. Războiul pentru Independență</i>
<i>DOP</i>	= Dumbarton Oaks Papers
<i>DTN</i>	= <i>Din trecutul nostru</i> , Chișinău
<i>DRH</i>	= <i>Documenta Romaniae Historica</i>
<i>EB</i>	= Études Balkaniques
<i>EBPB</i>	= Études byzantines et post-byzantines
<i>EDCS</i>	= <i>Epigraphik-Datenbank Clauss-Slaby</i> (http://www.manfredclauss.de/)
<i>EDR</i>	= <i>Epigraphic Database Roma</i> (http://www.edr-edr.it/default/index.php)
<i>EpigrAnat</i>	= <i>Epigraphica Anatolica</i> , Münster
<i>ERAsturias</i>	= F. Diego Santos, <i>Epigrafia Romana de Asturias</i> , Oviedo, 1959.
<i>EuGeSta</i>	= <i>Journal of Gender Studies in Antiquity</i>
Gerión	= Gerión. Revista de Historia Antigua, Madrid
<i>GB</i>	= Glasul Bisericii
<i>GCS</i>	= <i>Die Griechischen Christlichen Schriftsteller</i> , Leipzig, Hinrichs, 1897-1969
<i>GLK</i>	= <i>Grammatici Latini Keil</i>
<i>HEp</i>	= <i>Hispania Epigraphica</i> , Madrid
„ <i>Hierasus</i> ”	= <i>Hierasus</i> . Anuarul Muzeului Județean Botoșani, Botoșani
<i>HM</i>	= <i>Heraldica Moldaviae</i> , Chișinău
<i>HU</i>	= <i>Historia Urbana</i> , Sibiu
<i>HUI</i>	= <i>Historia Universitatis Iassiensis</i> , Iași
<i>IDR</i>	= <i>Inscripțiile din Dacia romană</i> , București-Paris
<i>IDRE</i>	= <i>Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie</i> , I-II, Bucarest, 1996, 2000
<i>IGLN</i>	= <i>Inscriptions grecques et latines de Novae</i> , Bordeaux
<i>IGLR</i>	= <i>Inscripțiile grecești și latine din secolele IV-XIII descoperite în România</i> , București, 1976
<i>ILLPecs</i>	= <i>Instrumenta Inscripta Latina. Das römische Leben im Spiegel der Kleininschriften</i> , Pecs, 1991
<i>ILAlg</i>	= <i>Inscriptions latines d'Algérie</i> , Paris
<i>ILB</i>	= <i>Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae. Inscriptiones inter Oescum et Iatrum repertae</i> , Sofia, 1989
<i>ILD</i>	= <i>Inscripții latine din Dacia</i> , București
<i>ILN</i>	= <i>Inscriptiones latines de Novae</i> , Poznań
<i>ILLPRON</i>	= <i>Inscriptionum Lapidarium Latinarum Provinciae Norici usque ad annum MCMLXXXIV repertarum indices</i> , Berlin, 1986
<i>ILS</i>	= <i>Inscriptiones Latinae Selectae</i> , 1892
<i>IMS</i>	= <i>Inscriptiones Moesiae Superioris</i> , Belgrad
<i>IN</i>	= „Ioan Neculce”. Buletinul Muzeului Municipal Iași
<i>ISM</i>	= <i>Inscripțiile din Scythia Minor grecești și latine</i> , București, vol. I-III, 1983-1999
<i>JGO</i>	= <i>Jahrbücher für Geschichte Osteuropas</i>
<i>JL</i>	= <i>Junimea literară</i>
<i>JRS</i>	= <i>The Journal of Roman studies</i> , London
<i>LR</i>	= <i>Limba română</i>
<i>Lupa</i>	= <i>Ubi Erat Lupa</i> (http://lupa.at/)

MA	= Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț
MCA	= Materiale și cercetări arheologice
MEF	= <i>Moldova în epoca feudalismului</i> , vol. I-XII, 1961-2012, Chișinău
MEFRA	= <i>Mélanges de l'École française de Rome: Antiquité</i> , Roma
MGH	= <i>Monumenta Germaniae Historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum auspiciis societatis aperiendis fontibus rerum Germanicarum medii aevi</i> , Berlin 1877-
MI	= Magazin istoric, București
MIM	= Materiale de istorie și muzeografie
MM	= Mitropolia Moldovei
MMS	= Mitropolia Moldovei și Sucevei
MN	= Muzeul Național, București
MO	= Mitropolia Olteniei
MOF	= Monitorul Oficial al României
Navarro	= M. Navarro Caballero, <i>Perfectissima femina. Femmes de l'élite dans l'Hispanie romaine</i> , Bordeaux, 2017.
NBA	= <i>Nuova Biblioteca Agostiniana</i> , Roma, Institutum Patristicum Augustinianum
NDPAC	= <i>Nuovo Dizionario Patristico e di Antichità Cristiane</i> , I, A-E, 2e edizione, Marietti, 2006; III, P-Z, 2e edizione, Marietti, 2008
NEH	= <i>Nouvelles études d'histoire</i>
OI	= Opțiuni istoriografice, Iași
OPEL	= <i>Onomasticon provinciarum Europae latinarum</i> , vol. I-IV, Budapesta-Viena, 1994-2002
PG	= <i>Patrologiae cursus completus, Series Graeca</i> , ed. J.-P. Migne, Paris, 1886-1912
PIR	= <i>Prosopographia Imperii Romani. Saec. I.II.III</i> , editio altera, Berlin.
PLRE	= <i>Prosopography of the Later Roman Empire</i> , 3 vol., eds. A. H. M. Jones, J. R. Martindale, and J. Morris, Cambridge, 1971-1992
RA	= Revista arhivelor
RBAR	= Revista Bibliotecii Academiei Române, București
RC	= Revista catolică
RdI	= Revista de istorie
REByz	= <i>Revue des Études Byzantines</i>
RER	= <i>Revue des études roumaines</i>
RESEE	= <i>Revue des études Sud-Est européennes</i>
RHP	= <i>Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. I: Die Inschriften</i> , Viena
RHSEE	= <i>Revue historique de Sud-Est européen</i>
RI	= Revista istorică (ambele serii)
RIAF	= Revista pentru istorie, arheologie și filologie
RIB	= <i>Roman Inscriptions of Britain</i> , Londra
RIM	= Revista de Istorie a Moldovei, Chișinău
RIR	= Revista istorică română, București
RIS	= Revista de istorie socială, Iași
RITL	= Revista de istorie și teorie literară
RIU	= <i>Die römischen Inschriften Ungarns</i> , Budapesta
RJMH	= <i>The Romanian Journal of Modern History</i> , Iași
RM	= Revista muzeelor
RMD	= <i>Roman Military Diplomas</i> , Londra
RMM	= <i>Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums</i> , Mainz
RMM-MIA	= Revista muzeelor și monumentelor, seria Monumente istorice și de artă
RMR	= Revista Medicală Română
RRH	= <i>Revue roumaine d'histoire</i>

<i>RRHA</i>	= Revue roumaine de l'histoire de l'art
<i>RRHA-BA</i>	= Revue Roumaine d'Histoire de l'Art. Série Beaux Arts
<i>RSIAB</i>	= Revista Societății istorice și arheologice bisericești, Chișinău
<i>Rsl</i>	= Romanoslavica
<i>SAHIR</i>	= Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae, București
<i>SAI</i>	= Studii și Articole de Istorie
<i>SCB</i>	= Studii și cercetări de bibliologie
<i>SCh</i>	= <i>Sources Chrétiennes</i> , Paris
<i>SCIA</i>	= Studii și cercetări de istoria artei
<i>SCIM</i>	= Studii și cercetări de istorie medie
<i>SCIV/SCIVA</i>	= Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie)
<i>SCN</i>	= Studii și Cercetări Numismatice, București
<i>SCȘI</i>	= Studii și cercetări științifice, Istorie
<i>SEER</i>	= The Slavonic and East European Review
<i>SHA</i>	= <i>Scriptores Historiae Augustae</i>
<i>SJAN</i>	= Serviciul Județean al Arhivelor Naționale
<i>SMIC</i>	= Studii și materiale de istorie contemporană, București
<i>SMIM</i>	= Studii și materiale de istorie medie, București
<i>SMIMod</i>	= Studii și materiale de istorie modernă, București
<i>SOF</i>	= Südost-Forschungen, München
<i>ST</i>	= Studii Teologice, București
<i>StAntArh</i>	= <i>Studia Antiqua et Archaeologica</i> , Iași
<i>T&MBYZ</i>	= <i>Travaux et Mémoires du Centre de recherches d'histoire et de civilisation byzantines</i>
<i>ThD</i>	= Thraco-Dacica, București
<i>TR</i>	= Transylvanian Review, Cluj-Napoca
<i>TV</i>	= Teologie și viața, Iași
<i>ZPE</i>	= Zeitschrift für Papyralogie und Epigraphik
<i>ZSL</i>	= Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde